

УДК 94(477)

**НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В XIX – НА ПОЧАТКУ
XX СТ. (ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД
НІМЕЦЬКОМОВНИХ ДЖЕРЕЛ)**

**GERMAN COLONIZATION OF THE VOLYN AN
PROVINCE IN THE XIX – EARLY XX CENTURIES
(HISTORIOGRAPHICAL SURVEY OF GERMAN-
SPEAKING SOURCES)**

Мельничук І. А.,

доктор історичних наук, завідувач кафедри
суспільних наук, Житомирський національний
агроекологічний університет (Житомир, Україна),
e-mail: melnichuk65@inbox.ru,
kafedra_ppk@ukr.net

Суліменко О. Г.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри суспільних наук, Житомирський
національний агроекологічний університет
(Житомир, Україна), e-mail: kafedra_ppk@ukr.net

Melnichuk I. A.,

doctor of historical sciences, associate professor,
Head of the Department of Social Sciences, Zhytomyr
National Agroecological University (Zhytomyr,
Ukraine), e-mail: melnichuk65@inbox.ru,
kafedra_ppk@ukr.net

Sulimenko O. G.,

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor Associate Professor of the
Department of Social Sciences, Zhytomyr National
Agroecological University (Zhytomyr, Ukraine),
e-mail: kafedra_ppk@ukr.net

Вперше зроблено спробу виокремити в дослідженні німецькомовні джерела, які дають можливість розглянути один з важливих періодів з історії колонізації Волинської губернії в XIX – на початку XX ст. Вперше подається історіографічний огляд різних німецькомовних джерел від газет, часописів, статей, монографій до власних спогадів. Аналіз джерел подано в хронологічному порядку з XIX – до початку XXI ст.

Ключові слова: Волинь, губернія, німці-колоністи, німецькомовні джерела.

For the first time an attempt was made to distinguish in the study German-language sources, which provide an opportunity to consider one of the important periods from the history of colonization of the Volynian province in the XIX – early XX centuries. The historiographical survey of various German-language sources from newspapers, periodicals, articles, monographs to Germans' memoirs is presented for the first time. The analysis of the sources is presented in chronological order from the XIX to the beginning of the XXI century.

Keywords: Volyn, province, Germans-colonists, German-language sources.

Волинська губернія в XIX – на початку XX ст. була поліетнічним регіоном. Тут поряд з українцями проживали: поляки, чехи, євреї, німці, росіяни. Досить чисельною була німецька громада колоністів, яка на початок XX ст. нараховувала майже 200 тис. осіб. Проблеми німецької колонізації Волині давно цікавили вчених, але німецька історіографія не знаходила свого висвітлення та систематизації.

Зазначимо, що проблематика німецькомовних джерел знаходила своє певне відображення в роботах українських науковців (Ю. М. Поліщук,

О. Г. Суліменко [1]; М. Є. Лутай [2] та інші), так і на представницьких форумах [3]. Однак ґрунтовних розвідок в яких було б систематизовано виключно німецькомовні джерела від XIX до початку XXI ст. не має. Сподіваємося, що історіографічний огляд німецькомовних джерел та їх коротка характеристика дасть можливість глибше вивчити та висвітлити тему дослідження.

Мета цієї статті є прагнення комплексно проаналізувати німецькомовні джерела від XIX до початку XXI ст. Слід зазначити, що у другій половині XIX ст. почали з'являтися праці німецьких дослідників, в яких подавалась історія виникнення колоній у Південно-Західному краї, а також їхнє релігійне та шкільне життя. Так, в 1862 р. вийшла праця Е. Буша «Матеріали до історії і статистики церковної і шкільної суті в євангельсько-лютеранських громадах Росії» [4], а також праця Е. Келлера «Оповідання з Півдня Росії» [5]. Серед них слід виділити роботу Е. Буша, який багато років працював пастором в різноманітних лютеранських громадах Росії і спираючись на свій власний досвід, показав значення церковної освіти в житті німецьких колоністів в імперії, а також навів статистичні дані про кількість лютеранських громад Росії в цілому, та в окремих її регіонах зокрема, в тому числі й на Волині.

В кінці XIX ст. німецька колонізація Волині знайшла відображення в німецькомовній пресі яка виходила в імперії. Так, зокрема в 1889, 1890 рр. в газеті «St. Petersburger Zeitung» [6] було надруковано ряд статей, в яких німецькі автори критикували російського дослідника А. Веліцина за перебільшення кількості німецьких колоністів на Волині та наявну в них землю.

Слід відмітити, що дослідження історії виникнення поселень колоністів в імперії продовжилось і на початку XX ст. Так, в 1909 р. у Франкфурті на Майні вийшла праця Х. Хеґе «Коротка історія менонітів» [7]. Аналізуючи цю роботу, зазначимо:

1) це дослідження мало узагальнюючий характер та відображало життя менонітських колоній в цілому по всіх регіонах їх розселення;

2) висвітлюючи життя менонітської спільноти, автор лишав поза увагою найважливіші економічні аспекти;

3) обмеженість джерельної бази дослідження не дозволила авторові розкрити всі найважливіші події з життя менонітів. Разом з тим варто зазначити, що дана робота була одним з перших досліджень виникнення менонітської спільноти на теренах Росії і вона заклала фундамент для історіографії досліджень менонітів в імперії в цілому та на Волині зокрема.

В період Першої світової війни німецькі дослідники до згаданої проблематики зі зрозумілих причин майже не зверталися. У міжвоєнний період, особливо в 20–30-ті роки як в СРСР, так і в Німеччині з'явилося ряд досліджень, що безпосередньо торкалися історії колонізації Волині. Варто зазначити, що в цей період окремі українські радянські дослідники німецького

походження також почали вивчати історію появи своїх земляків на теренах Волині. Одним з них був краєзнавець, літератор Самуїл Нікель уродженець колонії Андріївка Житомирського повіту. У 1935 р. вийшло його дослідження «Die Deutschen in Wolhynien» («Німці на Волині») [8]. Книга містила певний матеріал про переселення німців на Волинь та утворення їхніх колоній, стосунки колоністів з місцевим населенням, становлення німецької освіти та релігії в регіоні. Певну увагу автор приділив також трагічній долі волинських німців у роки Першої світової та громадянської війни. Водночас С. Нікель зі зрозумілих на той час причин замовчував голодомор 1932–33 рр., а також звеличував Сталіна та успіхи колективізацій в Україні. Слід відмітити що постать С. Нікеля була досить помітною й він зазнав переслідувань радянських репресивних органів. Про С. Нікеля навіть у сучасній німецькій історіографії є досить ґрунтовні дослідження. Зокрема це стаття Річарда Бенерта «Самуель Нікель: марксистський погляд на історію волинських німців» [9].

У 30–х рр. німецькі дослідники, паралельно з радянськими, почали заповнювати прогалини у вивченні історії волинських німців. Так, в цей час виходить цілий ряд праць німецьких істориків. Серед них слід виділити праці А. Карасенка і К. Люка «Німецькі поселення на Волині» [10], М. Хенніга «Євангельсько–лютеранські церкви в Польщі–Волині» [11], Я. Штаха «Німці в Сибіру, Середній Азії і на Далекому Сході» [12], А. Карасенка і Е. Стриговського «Говорять німці на Волині й Поліссі» [13]. Більшість названих праць містять матеріали про господарське життя волинських німців, регіони їхнього компактного поселення, а також релігійне і культурне життя колоністів. Серед названих робіт слід виділити працю Я. Штаха в якій автор показав, яким чином німці з Волині та інших регіонів виїжджали до Сибіру, Середньої Азії, Далекого Сходу під час проведення сталинської аграрної реформи, а також їхній внесок в окультурення цих регіонів імперії.

Під час Другої світової війни німецькі вчені продовжували досліджувати історію поселень в Україні в цілому і на Волині зокрема. Так, у 1941 р. з'явилися праці вчених: А. Бройера «Переселення німецьких сукно виробників на східноєвропейський центральний простір (1550–1830 рр.)» [14], К. Штумпа «Східне переселення (1816–1822 рр.)» [15]. Зокрема К. Штумп навів дані про кількість колоністів, які прибували в імперію до 1822 рр. і їхню професійну приналежність. З даною працею видно, що найбільше в імперію на той час прибувало ремісників і селян.

Не дивлячись на те, що названі праці вийшли в період Другої світової війни, коли німці захопили українські землі, в них міститься суто історичний матеріал і в цілому вони позбавлені ідеологічних фашистських штампів. Але, оскільки ці роботи були опубліковані в Німеччині, то вони потрапили до радянських спецховищ і тому стали доступними для науковців лише на початку 90–х рр. XX ст.

У післявоєнний період німецькі вчені продовжили свої дослідження Волині. У 1954 р. в Штутгарті колишніми східними переселенцями було засновано часопис «Heimatbuch» («Краєзнавча книга»). Він виходив до початку 80–х років і друкував краєзнавчі розвідки німців – дослідників Волині. Зокрема, в 1954 р. тут було надруковано працю Ф. Рінка «Волинські німці» [16]. Вчений показав початки німецької колонізації краю в кінці XVIII ст., карту розміщення материнських і дочірніх колоній до початку Першої світової війни. Він продовжив своє дослідження і в наступні роки. Уже в 1959 р. вийшла його нова робота «Волинські німці: їх діяльність і їхня доля» [17]. У ній автор навів дані про перші поселення німецьких ремісників і землеробів у краї, а також визначив, де знаходилися найголовніші материнські колонії в регіоні. Цінним є те, що вчений склав карту євангельсько–лютеранських громад на Волині, Київщині і Поділлі. Він також показав процес заснування церковних громад з 1767 по 1901 рр. і після 1918 р. Ф. Рінк описав шкільне та релігійне життя в колоніях, а також навів дані про кількість жителів в них на 1914 р.

Таким чином, в післявоєнний період роботу з історії німецьких поселень на Волині проводили колишні вихідці з її земель і друкувалися вони в основному в Німеччині.

Слід відмітити, що 70–ті рр. стали своєрідним етапом у вивченні історії німецької колонізації XX ст. Волині за кордоном. Це було пов'язано з тим, що там виросло нове покоління німців, які емігрували з Волині до Німеччини, США, Канади та інших держав. Колишні волиняни почали публікувати спогади про свою «батьківщину». Цінними в цьому відношенні є спогади М. Арндта [18], предки якого проживали в Житомирському повіті й були багатими землевласниками. Саме він став одним з ініціаторів створення в Німеччині «Historischer Verein Wolhynien» («Історичного товариства волинян»), яке почало свою офіційну діяльність 9 серпня 1975 р. в Нюрнберзі. Одним з головних його наукових консультантів був відомий знавець Східної Європи, доктор історії Е. Гьош. З ініціативи товариства в травні 1988 р. в Бонні відбувся перший міжнародний симпозіум «Німці в СРСР: колись і тепер».

У 1979 р. товариство видало перший номер часопису «Wolhynische Hefte» («Волинські зошити»). Цей часопис відіграв значну роль у вивченні німецької колонізації Волині. Зокрема, в ньому друкувалися дослідження з даної проблеми, спогади колишніх вихідців з Волині. Так, в 1982 р. вийшов другий номер «Волинських зошитів», який містив 15 статей. Особливо цікавими серед них є «Походження волинських німців» В. Куна; «Волинські німці та інтереси влади» [19] В. Кун у своєму дослідженні показав процес заселення Волині німцями, їх походження та райони колишнього проживання тощо. Варто окремо виділити роботу М. Арндта. Адже в ній дослідник на архівних документах показав трагічну долю його земляків в кінці XIX – на початку XX ст.,

відобразив масову еміграцію волинських німців до США, Бразилії, Сибіру. При цьому він показав, як влада змушувала їх вдаватися до таких дій. Автор також навів дані про кількість німців, які переселялися до названих вище країн та місця, де вони створювали свої нові колонії. Вчений також проаналізував причини негативного ставлення царської влади до німецької аграрної колонізації Волині, показав вплив будівництва транспортних магістралей (залізниць) на масову еміграцію німців з Волині.

У 1984 р. вийшов з друку 3-й номер часопису «Волинські зошити», в якому були праці відомих німецьких істориків: доктора Е. Гьоша «Росія і російські німці», В. Гізбрехта «Волинь і волинські німці» «Переселення волинських німців», Г. Гольца «Торгівля і промисли німців на Волині». В цьому номері також подавалися схеми й карти окремих колоній і загальна карта розміщення німців на території Волинської губернії в 1918 р. [20]. Серед названих робіт на особливу увагу заслуговує праця Г. Гольца «Торгівля і промисли німців на Волині». В ній автор показує початки поселення німецьких ремісників в краї, детально аналізує причини переселення німецьких сукновиробників з Сілезії до Волині і заснування ними тут перших суконних мануфактур, наводить перелік різних ремісничих професій, які були поширені серед волинських німців. Вчений у своїй праці окремо зупинився на колоніях менонітів на Волині. Зокрема, він відтворив їхній вклад у розвиток тваринництва і промислів в регіоні. Про менонітів йде мова й у названій вище праці В. Гізбрехта. Зокрема, він зазначав, що вони мали зразкове господарство і були ініціаторами розведення нових порід худоби на Волині.

Аналізуючи названі роботи, варто зазначити, що в них дещо перебільшується вклад німців у розвиток сільського господарства краю і замовчувалось працелюбство українського селянства.

В 1986 р. у «Волинських зошитах» були опубліковані праці В. Гізбрехта «Переселення в Першу світову війну», П. Леоненко-Гар «Прожили в Східній Волині» [21]. До згаданих статей додавалися карти областей переселення волинських німців в різні регіони імперії, колоній Торчин і Брижище Луцького повіту. Німецькі дослідники в названих працях особливий акцент зробили на переселенні німців до Сибіру. Цікавими на наш погляд є карти, на яких були детально зображені переселенські пункти на території імперії, через які проходили волинські німці на шляху до Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Казахстану.

В 1988 р. у «Волинських зошитах» досить цікавими були роботи М. Арндта «Переселення волинських німців до Балтики» (1907–1913 рр.); Х. Шмідта «Волинь під Варшавською консисторією» [22]. У них дослідники розкривали причини масових виїздів німців з Волині до Прибалтики в 1907–1913 рр. та їх подальшу долю. На наш погляд, однією з найцікавіших тут є робота Х. Шмідта, який у передвоєнні роки був

пастором на Волині. Після від'їзду до історичної батьківщини, він став одним з провідних вчених по дослідженню ролі лютеранської церкви в німецьких громадах регіону. Його робота містить досить змістовний матеріал про німецькі громади на Волині, їх історію тощо.

У 90-х рр. XX ст. продовжувалась дослідницька робота німецьких вчених у «Волинських зошитах», де з'явилися публікації про церковні громади волинських німців [23], а також побачила світ фундаментальна праця Д. Нойтатца, в якій висвітлювалось «німецьке питання» в Причорноморських районах імперії та на Волині [24]. Зокрема остання праця містить багатий статистичний матеріал про кількість землі, яка була в колоністів на правах власності та оренди. При цьому вчений використав документи царського уряду, Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, архівні матеріали Державних історичних архівів України та Росії.

У цей же час продовжували свої дослідження й інші німецькі вчені. Серед них варто виділити працю М. Арндта «Німці на Волині. Культурно-історичний погляд» [25]. Ця робота є досить цікавою в культурологічному аспекті. Вона насичена різноманітними ілюстраціями, ксерокопіями документів, фотографіями тощо.

На початку 90-х рр. XX ст. до історії німецьких поселень на Волині почали звертатися молоді німецькі вчені. Так, в 1995 р. в Мюнхені вийшла робота Б. Праксенталера «Документи про волинських німців у Житомирському обласному архіві» [26], в якій систематизовано фонди архіву, що стосувалися волинських німців. Цінність дослідження в тому, що вона дає можливість швидко знайти відповідні документи про волинських німців. Праця також містить посилання на різноманітні німецькі джерела.

На початку XXI ст. інтерес до вивчення цієї проблематики зі сторони німецьких дослідників продовжився. Так, в 2000 р. вийшла робота-спогади Л. Кремрінга «Втрачена батьківщина Волинь» [27]. В ній автор подав повну історію створення колонії Фасова Рудня на Житомирщині, де він народився та провів дитячі та юнацькі роки. В книзі показано щасливі і трагічні сторінки життя колоністів у цьому селі в різні періоди історії.

В 2002 р. вийшла ґрунтовна праця Е. Бютова «Буго-голандри на Волині: Слід та історія» [28]. В монографії подається матеріал про початки і причини еміграції різних етнічних груп німців (менонітів, буго-голандців, померанців, швабів тощо) до Волині та розселення їхніх колоній в регіоні. Автор зосередив увагу на материнських (головних) та дочірніх колоніях, показав у них господарське, культурне та духовне життя тощо.

Важливим для вивчення німецької історіографії колонізації Волині в кінці XIX на початку XX ст. є матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Німці в історії Волині», яка відбулася в Луцьку 1–2 жовтня 2015 р. Цінними для досліджуваної теми є статті Г. Кьоніга «40 років історичному товариству «Волинь», Е. Конгана

«Спогади про депортацію волинських німців у 1916 р.» [29].

Аналізуючи роботи німецьких вчених, варто зазначити, що вони мають певні недоліки. Загальним недоліком усіх цих дослідників є те, що вони надмірно ідеалізують вклад своїх співвітчизників у розвиток сільського господарства, промисловості, культури Волині. Німецькі вчені в окремих роботах показують, що саме їхні предки принесли на Волинь тваринництво, нові методи обробки землі, знаряддя праці тощо, обходячи стороною вікові землеробські традиції українського селянства. В цілому ж роботи німецьких вчених містять цікаві дані про своїх земляків і вони є цінним джерелом вивчення історії німецького етносу на Волині.

Список використаних джерел

1. Поліщук, Ю.М., Суліменко, О.Г., 2004. 'Німці Волині в кінці XVIII – на початку XX ст.: політико-правовий аспект', Житомир: Вид «Волинь», 165 с. // Polishhuk, Ju.M., Sulimenko, O.G., 2004. 'Nimci Volyni v kinci XVIII – na pochatku XX st.: polityko-pravovyy aspekt (The Germans of Volhynia in the late XVIII – early XX century: the political and legal aspect)', Zhytomyr: Iyd «Vohyn'», 165 s.
2. Лутай, М.Є., 2010. 'Німці в Україні: історія і сьогодення', Житомир, 540 с. // Lutaj, M.Je., 2010. 'Nimci v Ukraini: istorija i s'ogodennja (The Germans in Ukraine: History and Present)', Zhytomyr, 540 s.
3. 'Deutsche in der Geschichte Wolhyniens', 2016, *Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz*, Luzk 1–2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk, Luzk: *Druck- und Verlagshaus «Tverdynja»*, 512 s.
4. Busch, E., 1862. 'Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Rußland', St. Petersburg: *G. Haefel*.
5. Keller, S., 1892. 'Erzählung aus Süd-Rußland', Berlin.
6. St. Petersburg Zeitung, 1889, №№39, 162, 165; 1890, №№17, 20, 44, 46.
7. Hege, Chr., 1909. 'Kurze Geschichte der Mennoniten', Frankfurt am Main.
8. Nickel, S., 1935. 'Die Deutschen in Wolhynien', Kiev, Charkow; Staatsverlag der nationalen Minderheiten der USSR.
9. Benert, R., 2016. 'Samuel Nickel: A Marxist View of Volhynian German History', *Deutsche in der Geschichte Wolhyniens, Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz*, Luzk 1–2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk, Luzk: *Druck- und Verlagshaus «Tverdynja»*, 512 s.
10. Karasek, A., Luck, K., 1931. 'Die Deutschen Siedlungen in Wolhynien', Leipzig.
11. Hennig, M. 1933. 'Die evangelisch – Lutherische Kirche in Polnisch – Wolhynien', Selbstverlag.
12. Stach, J., 1938. 'Das Deutschtum in Sibirien, Mittelasien und dem Fernen Osten', Stuttgart.
13. Karasek, A., Strygowski, E., 1938. 'Sagen der Deutschen in Wolhynien und Polesien', Leipzig.
14. Breyer, A., 1941. 'Deutsche Tuchmacher Einwanderung in den ostmitteleuropischen Raum 1550–1830', Leipzig.
15. Stumpp, K., 1941. 'Ostwanderung (1816–1822)', Leipzig.
16. Rink, F., 1954. 'Das Wolhyn deuschtum', *Heimatbuch*, Stuttgart, s.31–34.
17. Rink, F., 1959. 'Die Wolhynien deutsche: Ihr Werk und ihr Schicksal Wolhyn deuschtum', *Heimatbuch*, Stuttgart, s.46–47.
18. Arndt, N., 1970. 'Die Shitomirer Arndts', Würzburg, 152 s.
19. Kuhn, W., 1982. 'Herkunft der Wolhynien deutschen'; Arndt, N. 'Wolhynien deutschen und Machtinteressen', *Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien*, Schwabach, Wisentheld: *Selbsverlag*, 172 s.
20. Hösch, E., 1984. 'Rußland und Rußlanddeutschen'; Giesbrecht, W. 'Wolhynien deutschen. Die Verbannung der Wolhynien deutschen'; Holz, H. 'Deutsche Anteil am Handel und Geverbe Wolhynien', *Wolhynische Hefte 3. Folge. Historischer Verein Wolhynien*, Schwabach, Wisentheld: *Selbsverlag*, 184 s.
21. Giesbrecht, W., 1986. 'Verbannung in Ersten Weltkrieg, 2. Teil'; Leonenko–Gahr, P. 'Erlebtes in Ostwolhynien', *Wolhynische Hefte 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien*, Schwabach, Wisentheld: *Selbsverlag*, 231 s.
22. Arndt, N., 1986. 'Umsiedlung Wolhynischen Kolonisten ins Baltikum 1907–1913'; Schmiedt, H. 'Wolhynien unter dem Warshauer Konsistorium', *Wolhynische Hefte 4. Folge. Historischer Verein Wolhynien*, Schwabach, Wisentheld: *Selbsverlag*, 231 s.
23. Wasen, H., 1990. 'Eine Amtreisedurch Wolhynien, Nachdruckaus: St. Peterburgisches Ewangelisches Sonntagsblatt. 1871', *Wolhynische Hefte 6. Folge. Historischer Verein Wolhynien*, Schwabach, Wisentheld: *Selbsverlag*, 154 s.
24. Neutatz, D. 'Die «Deutsche Frage» im Schwarzenmeergebiet und in Wolhynien (1856–1914)', *Wolhynische Hefte 7. Folge?* 1993–1994 s.
25. Arndt, N., 1994. 'Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer überblick', 96 s.
26. Praxentahler, B. 1995. 'Aktenbestände über die Wolhynien deutsche im Gebietsarchiv Shitomir', Osteuropainstitut, München, 101 s.
27. Kremring, L. 2000. 'Verlorene Heimat Wolhynien', Neuffen – Wiesentheid, 223 s.
28. Bütow, E., 2002. 'Bug–Holländer in Wolhynien: Spuren und Geschichte' Schwerin: Bütow, Zhitomir, 268 s.
29. König, G., 2016. '40 Jahre Historischer Verein Wolhynien'; Koncak, E. 'Erinnerungen an die Deportation der Wolhynien Deutschen im Jahre 1916', *Deutsche in der Geschichte Wolhyniens, Materialien der Internationalen wissenschaftlich-praktischen Konferenz*, Luzk 1–2. Oktober 2015. Red.: M. P. Kostjuk. Luzk: *Druck- und Verlagshaus «Tverdynja»*, 512 s.

* * *